

Араб тілінің парсы тілі мен әдебиетіне әсері

Қ.Б. Жетпісбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

e-mail: kaluash_88@mail.ru

Түйін. Берілген мақалада әртүрлі кезеңдерде араб тілінің парсы тілі мен әдебиетіне тигізген әсері қарастырылады. Соның ішінде ислам дінінің келуімен парсы тіліне енген араб тілдік бірліктеріне анализ жасалып, олардың атақты парсы шайырлары тарапынан қолданылу ерекшеліктеріне тоқталады. Сонымен қатар ислам дінінің жаңа әдеби стильдердің пайда болуына тигізген әсері баяндалады.

Кіріме сөздердің енуі – тіл дамуындағы табиғи және маңызды үдеріс. Бір тілден екінші тілге енген кіріме сөздер тілді байыта түсіп, әдетте, оның өзіндік ерекшеліктеріне кері әсерін тигізбейді. Себебі тілдің негізгі сөздік қоры, оған тән грамматикалық құрылым өзгеріссіз сақталып, тіл дамуындағы ішкі заңдылықтар бұзылмайды. Бұл үдерісті тудыратын себептер әртүрлі болуы мүмкін: әскери-саяси тәуелділік, қарқынды тіларалық байланыстар, дін мен мәдениетті тарату, тілдің сөздік қорында кіріме сөз белгілеп тұрған ұғымның болмауы, мәдениет немесе технологияның жаңа саласы нақты бір халықтан тарауы, белгілі бір тіл кенеттен беделді тілге айналуы, т.б.

Жер бетінде өзге тілден кіріме сөз енген ешбір тіл жоқ. Кейде кіріме сөздердің тілдегі үлесі, шамамен, он пайыздан сексен-тоқсан пайызға жетуі мүмкін. Сондықтан кез келген тіл даму барысында бөгде тілдің лексикасымен күресіп, оларды архаизмдермен алмастырып, тілде пуризм кезеңінің басталуы заңды құбылыс [1].

Парсы тілі де дамуы барысында өзге тілдермен байланыста болып, кіріме сөздерді көп сіңірген тілдердің қатарына жатады. Бүгінде парсы тілі сөздік қорының шамамен жартысын (қырық-қырық бес пайыз) араб кіріме сөздері мен өлі және тірі саналатын иран тілдерінен (парфян, соғды, күрт) енген бірқатар сөздер құрайды. Араб тілі парсы тілінің лексикасы мен терминологиясын байыту мен толықтырудағы негізгі қайнар көзіне айналуына әсер еткен жағдай – VII ғасырда Иран жерінің араб халифатының құрамына еніп, араб

тілінің ресми тіл дәрежесіне ие болуы. Дегенмен араб тілінің ерекше ықпалын аталмыш тілдердің ұзақ мерзім бойы өзара тығыз байланыста болуымен емес, халық арасында ортақ дін – исламның таралуымен түсіндіруге болады.

Ирандық белгілі ғалым Хосроу Фэрширвәрд «Парсы тілінің қысқаша тарихы» еңбегінде парсы тілін ислам дәуіріне дейінгі немесе *көне дәри тілі* және ислам дәуірінен кейінгі немесе *жаңа дәри тілі* деп екі кезеңге бөліп қарастырады. Көне дәри тіліндегі жазбалар біздің дәуірімізге жетпегенмен, ислам дәуірінен кейінгі жаңа дәри тілінде жазылған, әсіресе X ғасырдан бастап күні бүгінге дейін сақталған шығармалар аз емес.

Хосроу Фэрширвәрд ислам дәуірінен кейінгі немесе жаңа дәри тілін бес негізгі кезеңге бөледі. Бұл кезеңдерге қысқаша тоқталатын болсақ:

I кезең IX-XIII ғ. аралығын қамтып, парсы поэзиясындағы Хорасан стилінің пайда болуымен сәйкес келеді. Аталмыш кезеңді парсы тілінің қалыптасу кезеңі деп атауға болады.

II кезең поэзиядағы Ирақ стилімен сәйкес келіп, XIII-XVII ғ. аралығын қамтиды. Бұл кезең парсы тілінің нығайған тұсы саналады.

III кезең парсы поэзиясындағы Үнді стилімен қатар келіп, XV ғасырдан XIX ғасырдың басына дейін жалғасады және жоғарыда аталған кезеңдерден айтарлықтай ерекшеленбейді.

IV кезең XIV-XX ғ. қамтып, парсы поэзиясындағы қайта оралу кезеңіне сәйкес келеді.

V кезең XX ғасырдан осы күнге дейін жалғасуда [2, 53].

Алғашқы екі кезеңге нақтырақ сипаттама беретін болсақ, төрт кезеңге созылған пар-

сы тілінің алғашқы кезеңі Саффари, Самани, Ғазневи, Селжүк және Хорезмшах династияларының билік ету тұсымен сәйкес келеді.

Хосроу Фәрширвәрд бірінші және екінші кезендердегі парсы тілі грамматикасы мен лексикасына тарихи шолу жасай отырып, тілдегі күрделі синтаксистік сөз тіркестері мен грамматика уақыт өте келе жеңілдей түсіп, керісінше, тілдің сөздік қоры кірме сөздермен толығынын атайды. Мысал ретінде, Хосроу Фәрширвәрд парсы тіліндегі екі жүз етістік түрінен бүгінгі күнге дейін сақталған он алты түрін келтіреді.

Екінші кезеңде парсы тілінің лексикалық қоры араб кірме сөздерімен толыққанын байқауға болады. Бұл жағдайдың бірнеше себебі бар, бірақ солардың ішіндегі ең маңызды фактор – дін болды. Екінші кезең Иранда ислам дінінің негіздері мен ислами мәдениеттің нығайған тұсы саналады, ал алғашқы кезеңде араб тілі толығымен орнамаған еді. Аталмыш кезеңдегі шешен ақындар фикһ ілімін меңгеріп, медреседе арнайы білім алатын болған, себебі бұл кезде мемлекетте мешіттер мен діни медреселер саны көбейіп, ислами ілім барлық жерде оқытылды. Бұл жағдай араб тілінің парсы тіліне деген ықпалын арттырды. Осы кезеңде пайда болған діни мұралар: фикһ мәселелері, хадис, тәпсір, Құранды қырағатпен оқу ілімі мен діни көсемдердің өмірбаянына арналған еңбектер бірінші кезеңмен салыстырғанда басым екенін байқау қиын емес.

Сонымен қатар араб сөздерінің парсы тіліндегі үлесінің көбеюіне лингвистика мен әдебиет те ықпалын тигізді. Мысалы, «касэб» сөзі «кэсб конэнде» сөзінен, «мохассел» сөзі «бе дәст авэрэнде» сөзінен, «майел» сөзі «мейл дарэнде» сөзінен қысқа болып табылады. Сондықтан алғашқы аталған араб сөздері парсы тілінің төл сөздеріне қарағанда қолдану сөздерді үнемдеу тұрғысынан қолайлы саналды [2, 62].

Сөздердің парсы тілінде баламасы бола тұра, ақындар да өлеңдер мен ұзақ қасыдалар жазу барысында белгілі бір рифмаға мұқтаж болғандықтан араб сөздерін қолдануды алға тартқан. Мысалы, парсы-тәжік ақыны Фаррохи соғыс, шайқас мағынасындағы «хәрб» сөзінің парсы тіліндегі «нәбәрд, пейкар» тәрізді баламалары бола тұра, араб сөзін қолданған [3, 262]. Осы тәрізді бірнеше мысалдарды келтіруге болады.

Парсы әдебиеттанушысы Мұхаммед Тәғи

Бәһар «Стилистика» атты еңбегінде бірінші кезеңде парсы тіліне мемлекеттік басқару жүйесі арқылы енген әкімшілік саласына байланысты араб сөздеріне назар аударатын болсақ: «эһтэсаб» – «есеп», «хәрб» – «соғыс», «әмир» – «патша», «мәмләкет» – «ел», «дәжәза» – «жаза», «эмам» – «имам», «мелләт» – «ұлт», «муқаддәме» – «кіріспе», «һарам» – «қасиетті жер», «хакем» – «төреші», «тәртіб» – «тәртіп», «һәмаят» – «қорғау», т.б.

Бірінші кезеңде енген дінге қатысты араб кірме сөздері: «зәкәһ» «зекет», «менаре» – «мұнара», «хәләл» – «халал», «әзан» – «азан», «тәкбир» – «тәкбір», «дәжәһим» – «тозақ», «мәсдәжед» – «мешіт», «суджуд» – «сәжде», «шаһадәт» – «шаһадат», «кәфән» – «кебін», «шәмбе» – «сенбі», «мәрхум» – «марқұм», т.б. [3, 259].

Парсы тілінің бірнеше сөзі араб тілі мен әдебиетінің ықпалына түсіп, біртіндеп араб тілінің сипатына енді. Мысалы, «Азербайджан» – «Азәрбайган», «аджур» – «агур», «хандәк» – «хандәк», «фарси» – «парси», «зәнджан» – «зәнган», «аджур» – «агур», «хангаһ» – «хангаһ», «зәндиг» – «зәндик», «зидж» – «зиг», т.б. [2, 67].

Ислам дінінің таралуымен парсы тілінде араб кірме сөздерінің үлесі көбеюімен қатар, ирандықтар араб тілінің жазу әліппесі мен сандық жүйесін, диакритикалық (өзіндік) таңбаларын өзгертпестен сол қалпында қабылдады. Араб жазу әліппесінде жазылған алғашқы парсы мәтіндері IX ғасырдың ортасына сәйкес келеді.

Парсы тілінің сөздік қорына араб кірме сөздерінің ену үдерісін қадағалау сол дәуірде жазылған дерек көздері арқылы жүзеге асады. Сондай қайнар көздердің бірі ақын-жазушылардың шығармаларына сипаттама беретін болсақ, бірінші және екінші кезендердегі әдебиетте пайда болған хорасан және ирак стильдерімен танысу үшін парсы әдебиеттанушысы Ахмад Тәммидәриддің «Парсы әдебиетінің тарихы» атты еңбегін негізге алуға болады. Автор хорасан стилінде жазған алғашқы ақындардың өлеңдері көне тілде жазылып, араб сөздері мүлдем кездеспейтінін атайды. Өлеңдерде ортапарсы (пехлевий) тілінің немесе оған жақын тілдерден енген сөздер, көнерген парсы сөздері мен араб тілінің масдарлары қолданылып, жекелеген парсы сөздерін араб сөздерімен алмастыру (мысалы, Рудаки, Фаррохи) байқалады. Хорасан стилінде

жазған танымал ақындар: қасыда ақындары – Рудаки, Ансари, Фаррохи, дастан шеберлері – Фирдоуси, Горгани, Асади Тусиге қоса, Систани, Дакики, Шахид Балхи және т.б. Аталмыш стильдің соңғы ғасырларында (шамамен XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басы) жарық көрген өлеңдерде діни бағытта жазылған, Құран мен хадистерден енген ұғымдар байқала бастайды [4, 74]. Бұл кезең парсы поэзиясында суфизм мен мистиканың пайда болуымен сәйкес келеді. Аталмыш бағытта жазған ақындар мәңгілік, мистика, сопылық, өткінші фәни, қайырымдылық көрсету, тәубеге келу, тәуекел ету, ғашықтық тәрізді сөздерді мистикалық шығармаларында аллегория, метафора ретінде қолданды [2, 69].

Иран ақындары сонымен қатар араб әдебиетінен жекелеген жанрлар мен сөйлеудің көркемдік элементтерін сіңірді. Бұл туралы америкалық ирантанушы Ричард Фрай «Иранның мұрасы» атты еңбегінде араб поэтикалық метрикасының (аруз) қолданылуы туралы былай дейді: «Парсы тілінде жаңа өлеңдердің жазылуы барысында өлең өлшемдерінің бұрынғы тәсілдері араб поэзиясындағы жаңа ережелермен бірігіп, өлеңнің жаңа өлшемдері пайда болды. Осындай үйлесімнің ең алғашқы және тамаша нәтижесі ретінде мутақариб өлшемінде жазылған Фирдоусидің «Шахнамасын» атауға болады» [5, 343].

Келесі кезеңде таралған ирақ стилі өзінің лексикалық ерекшеліктерімен айрықшалаанады. Бұл стильдің көрнекті өкілдері: ғазел шеберлері, сопы-ақындар – Руми, Саади, Хафез, мистика-ақындар – Санаи, Аттар және т.б. Араб әдебиеті мен мәдениетінің ықпалындағы ақындар қасиетті мәтіндер мен аңыз-әңгімелерге сілтеме жасай отырып, тілдегі араб сөздерінің көбеюіне жол ашты. Діни мистицизмнің әдеби ортаға деген ықпалының күшеюі салдарынан ақындар тарапынан аяттар, хадистер мен сопылық ұғымдардың, образдардың кең қолданылуына әкелді. Басқаша айтқанда, бұл кезеңде сопылық поэзия дамыды. «Суфизм» еңбегінің авторы К.В. Эрнесттің айтуынша, ирақ стилінің басты өкілі Румидің (Маулави) өлеңдерінде араб тілінде жазылған сөйлемдер мен өлең жолдары кездеседі [6]. Мұндай шығармашылық шеберлікті Румидің «Шамс» жинағынан ғана емес, Саадидің «Бустан» шығармасы мен Хафездің диуандарынан кездестіруге болады.

Бірқатар мәдениеттердің сақталуы көп жағдайда дін немесе басқа да факторларға қарағанда тілге тәуелді. Бұл қағиданы

ирандықтардың мәдениетіне қолдануға болады, себебі пехлеви мен парсы тілі арасындағы тікелей байланысты жоққа шығаруға болмайды. Соған қарамастан, олар әртүрлі тілдер болып табылады. Олардың арасындағы айтарлықтай айырмашылық – парсы тілінде көптеген араб тілдік бірліктерінің кездесуі. Аталмыш кірме сөздер парсы тілінде әдеби мүмкіндіктердің кеңеюіне септігін тигізіп, әлем дәрежесінде маңыздылығын арттырды. Ал ортапарсы (пехлевий) тілі мұндай мүмкіндіктермен ерекшеленбейді. Араб тілі парсы тіліне тамаша әдебиет тудыру жолында, әсіресе ортағасырларда өзінің шарықтау шегіне жеткен поэзияда үлкен мүмкіндіктерге жол ашты. Ирантанушы ғалым Ричард Фрай сол дәуірдегі поэзияның тамаша үлгісі ретінде Фирдоусидің «Шахнамасын» атайды. Осыншалықты зор ықпалдың себебі ретінде екі ұлтқа ортақ дін – ислам дінінің таралуымен түсіндіруге болады. Ислам дінінің Иран жеріне келуіне байланысты әртүрлі пікірлер айтылары сөзсіз. Алайда бүгінде тоқсан сегіз пайызы мұсылман болып табылатын Иран Ислам Республикасын ислам дінісіз елестету қиын. Ирандықтар үшін бұл дін олардың өмірлік ұстанымдарының айқын көрінісі саналады. Аталмыш дінмен келген парсы тіліндегі араб кірме сөздерінің лексикалық, семантикалық, фонетикалық және морфологиялық өзгерістерінің тереңірек зерттелуі көлемді әрі пайдалы ізденіске әкелетіні сөзсіз.

Бүгінде Иран Ислам Республикасында 1935-1941 жылдары парсы тіліндегі араб кірме сөздерінің үлесін қысқартуға бағытталған пуристикалық үрдістерге қарамастан, араб тілі ресми түрде мойындалып, жалпы білім беретін мектептерде оқытылатын міндетті пәндердің қатарына енген. Ел ішінде бірқатар арнайы бағдарламалар мен жаңалықтар араб тілінде беріліп, кейбір орталықтан басылатын газет-журналдар араб тілінде жарық көруде. Ал 1990 жылдан бастап Иран Ислам Республикасы «парсы тілі – ислам дінінің екінші тілі» идеясын насихаттауда.

Әдебиеттер

1. www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary
2. دکتر خسرو فرشیدورد «تاریخ مختصر زبان فارسی از آغاز تا کنون» - تهران، انتشارات زوار
3. سبک شناسی، یا، تاریخ تطور نثر فارسی / تصنیف محمد تقی بهار «ملک الشعارا» - تهران، موسسه انتشارات امیر کبیر جلد اول

4. Ахмад Тәимдәри. История персидской литературы. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2007. – 240 стр.
5. Ричард Фрай. Наследие Ирана. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 392 стр.
6. www.sufism.ru/libr/txt/ernst.htm

К.Б. Жетписбаева

Влияние арабского языка на персидский язык и литературу

В этой статье рассматривается влияние арабского языка на персидский язык и литературу в разные периоды его развития. Особое внимание уделялось на анализ заимствованных слов арабского происхождения и на особенности использования новых арабских заимствований знаменитыми поэтами Ирана. Также рассматриваются особенности новых литературных стилей с приходом ислама.

K.B. Zhetpisbayeva

The influence of arabic on persian language and literature

This article discusses the influence of Arabic language on Persian language and literature at different periods of its development. Special attention was given to the analysis of loanwords of Arabic origin and features of using new Arabic loanwords by famous poets of Iran. Also, there was considered peculiarities of the new literary style with the advent of Islam.